

Maciej Bugajewski

<https://orcid.org/0000-0003-4016-917X>

Wydział Historii Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Przeszłość – autonomia – historyczność. Trzy modele historiograficznej refleksji nad historiografią

Zarys treści: W artykule analizuję współczesne przekształcanie się sposobów uprawiania historii historiografii. Są one sygnalizowane przez tytułową triadę – przeszłość, autonomia, historyczność. W pierwszym przypadku refleksja nad historiografią jest immanentną składową badań historiograficznych rekonstruujących **przeszłość**. Drugi sposób rozumienia badań z zakresu historii historiografii uznaje, że posiadają one **autonomiczny** cel poznawczy, jakim jest ukazanie różnego rodzaju teoretycznych założeń poznania historycznego. Trzeci model historii historiografii umieszcza badany dyskurs historiograficzny w **historyczności** społeczeństwa tworzącego i przyswajającego określony dyskurs historyczny.

The content outline: In this article, I analyse contemporary transformations in the ways historiography is practised. They are highlighted by the triad in the title: the past, autonomy, and historicity. In the first case, reflection on historiography is an inherent part of historiographical research that seeks to reconstruct **the past**. The second way of understanding history of historiography research recognises that studies in this field have an **autonomous** cognitive objective: to uncover various theoretical assumptions underlying historical cognition. The third model of historiography positions the historiographical discourse being studied within the **historicity** of the society that produces a particular historical narrative and engages with it.

Słowa kluczowe: historiografia, historia historiografii, metodologia historii, historyczność, temporalność

Keywords: historiography, history of historiography, methodology of history, historicity, temporality

W poniższym szkicu próbuję modelowo uchwycić przekształcanie się w ostatnich dziesięcioleciach tożsamości refleksji badawczej określanej historią historiografii. Podejmuję w ten sposób, w określonym zakresie, niektóre wątki pytań stawianych przez Redaktorów numeru tematycznego „Klio Polska” poświęconego przeszłości

i przyszłości tej dyscypliny badawczej. Śledzę m.in. zmiany ulokowania historii historiografii w strukturze nauki historycznej. W mojej opinii (wyrażanej w szczególności w punkcie trzecim rozważań) zmiany te polegają najpierw na uzyskaniu przez historię historiografii statusu autonomicznej dyscypliny badawczej, a następnie na wypracowaniu przez tę dyscyplinę specyficznego dla niej sposobu odzyskania i pogłębienia statusu badania historiograficznego jako takiego.

Historię historiografii w jej obecnym otwarciu badawczym na zagadnienia historyczności człowieka stawiam (obok dokonań poznawczych badaczy identyfikujących się w inny sposób) w awangardzie współczesnych badań historiograficznych, a tym samym spodziewam się po niej również w przyszłości realizacji jej zdolności do inspirowania i ożywiania dyskursu humanistycznego. Dostrzegam ponadto jej zdolność integrowania wielu problematyk, nie tylko jej wyjściowej problematyki poznania historiograficznego, wynikającą z wyraźnie już zaznaczającego się nastawiania historyków historiografii na uprawianie myślenia dotyczącego szerokiego horyzontu czasu, myślenia niekiedy wyraźnie zorientowanego antycypacyjnie wobec przyszłości.

* * *

Pytanie o historię historiografii ułożone zostało w niniejszych rozważaniach w kontekście pytania bardziej fundamentalnego, dotyczącego wielowymiarowych więzi między przeszłością i teraźniejszością¹. Rozważając to pierwotne zagadnienie na płaszczyźnie refleksji historiozoficznej, artykułujemy je jako pytanie o relację między sferami czasu, dotyczące obecności przeszłości w teraźniejszości lub separacji między nimi. To samo pytanie rozważane na płaszczyźnie refleksji dotyczącej ludzkiej egzystencji dotyczy utrzymywania więzi bądź poczucia utraty tego, co miało miejsce.

Dla refleksji nad historią historiografii nie mniej istotny jest właściwy dla historiografii sposób zapytywania o relację między przeszłością i teraźniejszością, akcentujący problem pozostałości po przeszłości, które mogą uzyskać w obrębie historiograficznego procesu badawczego i pisarskiego status tzw. źródeł wiedzy o przeszłości, inaczej mówiąc status „źródeł historycznych”. W perspektywie metodyki historiograficznej przeszłość pozostawiła po sobie obiekty (rzeczy,

¹ Por. K. Zamorski, *Dziwna rzeczywistość. Wprowadzenie do ontologii historii*, Kraków 2008; M. Bugajewski, *Jak jest to, co było? O ontologii historii Krzysztofa Zamorskiego*, w: *Dom Otwarty / Dom Zamknięty II. Pogranicza wobec różnicy*, red. I. Skórzyńska, Poznań 2014, s. 15–24; M. Solarzka, M. Bugajewski, *Doświadczenie przeszłości. Poznanie historyczne wobec pluralizmu czasu historycznego*, Poznań 2018; P. Ricoeur, *Temps et récit*, t. 3, Paris 1985; R. Koselleck, „Przestrzeń doświadczenia” i „horyzont oczekiwania” – dwie kategorie historyczne, w: tenże, *Semantyka historyczna*, wybór i oprac. H. Orłowski, tłum. W. Kunicki, Poznań 2001, s. 359–388; B. Jewsiewicki, *Praca pamięci i historii. Studia z antropologii historycznej pamięci*, red. I. Skórzyńska, M. Forycki, M. Bugajewski, Poznań 2016; M. Bugajewski, *Nieobecność i obietnica. Antropologia pamięci Bogumiła Jewsiewickiego*, w: *ibidem*, s. 19–23.

znaki, symbole, dyskursy itp.), które mogą stać się przedmiotem badań poznania historiograficznego, a tym samym pośrednikiem umożliwiającym realizację historiograficznej intencji rekonstrukcji fragmentów przeszłości². Historia historiografii rozwija swoje operacje poznawcze w przestrzeni ustrukturuwanej przez kategorie: przeszłość, źródło historyczne, teksty historiograficzne, teraźniejszość, przyszłość.

Krytyka historiografii w ramach badań historiograficznych

Na podstawie kryterium stosunku historyka rozpatrującego dorobek historiografii do źródeł historycznych (pozostałości po przeszłości, będących jej formą obecności w teraźniejszości) możemy wyróżnić dwa rodzaje historiograficznego zainteresowania dorobkiem badań historiograficznych. Pierwszy z nich jest zasadniczo dokonywany w ramach badań historycznych, a nie w obrębie autonomicznej dyscypliny badawczej, jaką w XX w. stała się historia historiografii. Historyk mający intencję dokonania rekonstrukcji, tj. wypracowania historiograficznej reprezentacji fragmentu lub aspektu przeszłości, krytycznie analizuje wcześniejsze dokonania historiografii, badając relację między analizowanymi stanowiskami historiograficznymi i tzw. podstawą źródłową badań przeszłości. Może to być, z jednej strony, podstawa źródłowa wzięta pod uwagę w analizowanym przez historyka dziele historiograficznym, z drugiej zaś uwzględniana przez samego historyka historiografii, gdy jest on badaczem przeszłości tylko w pewnym aspekcie swoich dociekań rozważającym krytycznie dorobek dotychczasowej historiografii. Jeśli badacz historiografii jest w podstawowym wymiarze swojego zaangażowania historykiem badającym przeszłość, rozważa uprzednią wobec jego własnych badań historycznych historiografię w kontekście podstawy źródłowej zarówno analizowanej historiografii, jak i uwzględnianej przez samego siebie. Tego rodzaju badanie historiograficzne skupia się na prezentacji stanowisk uprzedniej historiografii i na jej krytycznym rozpatrzeniu na podstawie uznawanych przez historyka rozstrzygnięć dokonywanych w stosunku do respektowanej przez niego podstawy źródłowej i literatury przedmiotu.

Kwestią zasadniczą tego typu rozpatrywania historiografii jest pytanie, w jakim zakresie badane stanowisko historiograficzne może być przez historyka uznane za trafne, a w jakim zakresie i z jakich powodów powinno zostać uznawane za błędne (niewystarczające, nieadekwatne, nieodpowiednie). Kwalifikowanie tego rodzaju może odwoływać się do argumentów empirycznych wówczas, gdy dyskusja dotycząca uprzedniej historiografii opiera się na rozważaniach dotyczących

² Por. B. Kürbis, *Metody źródłoznawcze wczoraj i dziś*, w: *taż*, *Cztery eseje o źródłoznawstwie*, wstęp i dobór tekstów R. Witkowski, Poznań 2007, s. 104–119; G. Labuda, *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1, 1957, s. 3–52.

tw. faktyczności przeszłości, to znaczy tego, co można o niej powiedzieć w sposób poznawczo odpowiedzialny, oraz na rozważaniach metodyczno-metodologicznych wówczas, gdy krytyka historiografii dotyczy jej rozstrzygnięć o charakterze metodycznym lub metodologicznym. Historiograficzne rozpatrywanie stanowisk historiografii będące składową procesy poznawania przeszłości nie ma autonomicznej metodologii ani autonomicznych celów poznawczych, dlatego nie można zakwalifikować go do odrębnej dyscypliny badawczej, jaką jest historia historiografii. Zatem tego rodzaju refleksja krytyczna nad historiografią nie jest jeszcze realizacją badań z zakresu historii historiografii rozumianej jako wyodrębniająca się dziedzina (dyscyplina badawcza), autonomiczna, pod pewnymi względami (o nich niżej), w obrębie badań historycznych.

Historia historiografii jako autonomiczna dyscyplina badawcza. Sojusz z metodologią historii

Inny typ krytycznej refleksji nad historiografią, odróżniany od poprzedniego pod względem stosunku do pozostałości po przeszłości (źródeł historycznych), zachodzi wówczas, gdy reflektujący nad historiografią zasadniczo nie włącza w obręb swojej refleksji zasobu źródeł historycznych, na których pracował autor rozpatrywanej historiografii, a tym samym nie prowadzi refleksji nad historiografią jako aspektem własnych badań nad fragmentem przeszłości, o którym wypowiada się badane spektrum tekstów historiograficznych. Wówczas historiografia jako taka, sama w sobie, by tak powiedzieć, staje się przedmiotem refleksji historyka analizującego historiografię. Oczywiście również w tym przypadku nie jest możliwe pomijanie „podstawy źródłowej” rozpatrywanych krytycznie osiągnięć historiografii, wszak źródła są włączane do dyskursu historiografii opierającej na nich swoje wywody, jednak owa podstawa źródłowa jest w tym przypadku analizowana nie ze względu na zamierzenia dyskursu historiograficznego, mającego intencję zrekonstruowania przeszłości, lecz jako składowa refleksji wyrażanej przez rozpatrywany krytycznie dorobek historiografii, usytuowana w roli jego „podstawy źródłowej”. Ta ostatnia rozpatrywana jest przez historyka historiografii jako to, do czego odnosi się historiografia rozpatrywana z jego własnej perspektywy, a nie to, co pozwala historykowi historiografii, niejako ponad badaną historiografią i poprzez nią, poznawczo odnosić się do przeszłości.

Zwykło się zbliżać historię historiografii rozumianą w ten sposób, to znaczy jako badanie o autonomicznych w stosunku do historiografii jako takiej celach poznawczych, do metodologii historii. Zbliżenie nie oznacza jednak utożsamienia badań z zakresu historii historiografii i analiz należących do metodologii historii. Powiązanie, o którym mowa, polega na tym, że historia historiografii może (i w warunkach polskich często tak czyniła) inspirować się rozważaniami

dokonywanymi w obrębie metodologii historii, stawiając pytania o przesłanki (rozstrzygnięcia, strategie, reguły) metodologiczne czy teoretyczne, na których oparty jest badany przez historię historiografii dyskurs historiograficzny. Moglibyśmy na przykład, ponieważ można zaproponować inne typologie tego rodzaju przesądzeń, wyróżnić trzy typy rozstrzygnięć fundacyjnych, o których myśli się, że historiografia w taki bądź inny sposób jest na nich oparta. Pierwszy z nich to przesłanki o charakterze ontologicznym (historiozoficznym), drugi – epistemologicznym, trzeci – przesłanki (założenia) aksjologiczne dyskursu historiograficznego³.

Historia historiografii zmierzająca do odczytywania ontologicznych, epistemologicznych i aksjologicznych założeń dyskursu historiograficznego zakłada, zgodnie z przeświadczeniami hermeneutycznych z ducha teorii interpretacji, że określona narracja historyczna nie jest początkiem myślenia nad materiałem empirycznym (źródłową podstawą badania historiograficznego), lecz jest w sensie logicznym poprzedzona przez przeświadczenia żywione lub respektowane przez historyka (środowiska, szkoły historiograficzne) dotyczące podstawowych własności przedmiotu badań historiograficznych oraz możliwości jego poznawczego pojmowania. Ponadto tak rozumiana historia historiografii zakłada, że rozumienie badań historiograficznych wymaga wzięcia pod uwagę elementów systemu wartości historyków, tych, które w istotny sposób współkształtują myślenie historyków o przeszłości. W tej perspektywie przesłanki ontologiczne, epistemologiczne i aksjologiczne dyskursu historiograficznego stanowią składową (obok ustaleń faktycznych czy empirycznych dotyczących przeszłości) milczącą, tzw. głębokiej warstwy wiedzy historycznej. Jerzy Topolski określał ten poziom narracji historycznej jej warstwą teoretyczną, zaliczając do niej m.in. wizję świata i człowieka, do której słuszności przekonany jest historyk lub którą milcząco respektuje, oraz porównując tę warstwę do ukrytej pod powierzchnią oceanu częścią góry lodowej, której tylko fragment widać ponad lustrem wody. Odpowiednikiem widocznego fragmentu góry lodowej jest w odniesieniu do narracji historycznej jej warstwa faktograficzna, składająca się ze zdań o faktach, z których miałyby składać się przeszłość, i ich układów, tworzących obrazy historiograficzne reprezentujące fragmenty lub aspekty przeszłości⁴.

³ Uwagi na temat ontologicznych, epistemologicznych i aksjologicznych założeń wiedzy historycznej czerpię przede wszystkim z dorobku poznańskiej szkoły metodologii historii, a także z niektórych wątków obecnych w publikacjach Jacka Juliusza Jadackiego (*Spór o granice poznania*, Warszawa 1985) i Barbary Skargi (*Granice historyczności*, Warszawa 1989) oraz Gwidona Zalejki (*Marksistowski paradygmat badań historycznych. Powojenna historiografia ZSRR o powstawaniu kapitalizmu*, Toruń 1993).

⁴ J. Topolski, *A Non-Postmodernist Analysis of Historical Narratives*, w: *Historiography Between Modernism and Postmodernism. Contributions to the Methodology of the Historical Research*, red. J. Topolski, Amsterdam–Atlanta 1994, s. 9–86; tenże, *Czas w przekazie historycznym i metodologiczne koncepcje historii*, w: *Metodologiczne problemy narracji historycznej*, red. J. Pomorski, Lublin 1990, s. 63–74; tenże, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996.

Historia historiografii inspirująca się dorobkiem metodologii historii zakłada, że historycy opisują i interpretują wydarzenia oraz procesy, uznając je za wynik „gry” szeregu podmiotów i sił sprawczych działających na „scenie” dziejów. Czytelnik narracji historiograficznej staje się w tej perspektywie jakby widzem spektaklu udostępnianego przez dyskurs historiograficzny. Korzystając z metafory gry, możemy powiedzieć, że analizując ramy ontologiczne narracji historycznej, historia historiografii zadaje następujące (przykładowe) pytania: (1) o typy wyników „gry”: jakie zdarzenia lub przebiegi zdarzeń powinny w opinii autora badanej przez historyka historiografii narracji historycznej zostać zbadane, to znaczy, jakie są granice świata zjawisk historycznych (można je określić, podając definicję zjawiska historycznego lub wyliczając zagadnienia godne uwagi nauki historii)?; (2) o uczestników „gry”: jakie typy podmiotów sprawczych kreują w oczach historyka świat historyczny?; (3) o reguły „gry”: jakie zachodzą interakcje pomiędzy podmiotami dziejów, to znaczy, jaki jest mechanizm zmiany w historii?; (4) o ontologiczny status „gry”: czy przedmiot poznania – opisywany świat historyczny – jest zdaniem historyka bytowo zawisły od jego czynności poznawczych? Odpowiedzi na tego rodzaju pytania stają się w rozważaniu historyka historiografii empirycznymi przesłankami dla wnioskowań oświetlających przeświadczenia historyków żywione bądź respektowane odnośnie do fundamentalnych ontologicznych własności przedmiotu ich badań, tj. przeszłości lub jej fragmentów.

Poszukiwania epistemologicznych założeń narracji historiograficznej moglibyśmy przybliżyć, wskazując przykładowo, że historyk historiografii odsłaniający jej założenia epistemologiczne odpowiada na następujące pytania: (1) co historyk sądzi na temat „źródeł” poznania (które nie są tożsame ze „źródłami historycznymi” historyków), z jakich pozyskuje wiedzę o przeszłości, jak zatem szacuje rolę empirii i rozumowania (pracy umysłu, spekulacji) w poznaniu historycznym?; (2) co historyk sądzi na temat perspektywy, z jakiej spogląda na dzieje? Czy w jego opinii wywiera ona negatywny, czy pozytywny wpływ na uzyskiwane wyniki poznania? W szczególności, czy sprawia ona, że historiografia nie może poznawczo uchwycić dziejów, lecz poznaje swoje własne konstrukcje i oferuje je czytelnikom? (3) Czy historyk sądzi, że poznaje prawdę o dziejach? Odpowiedzi na to pytanie mieszczą się (by wyrazić to w największym uproszczeniu) w trzech typach: niekiedy osiągamy w historiografii poznania pewne absolutnie (dogmatyzm); nasza wiedza historyczna jest częściowa, względnie trafna (krytycyzm); nie wiemy, jak naprawdę było (krytycyzm). (4) Jakie zdaniem historyka warunki musi spełniać wypowiedź o dziejach, aby mogła zostać uznana za historiograficznie sensowną, historiograficznie racjonalną, zrozumiałą? Jest to pytanie o tzw. model (historiograficznej) racjonalności, którą moglibyśmy również określić historiograficzną sensownością. Ogólnie mówiąc, epistemologiczne przesłanki wiedzy historycznej są zespołem mniej lub bardziej artykułowanych przez historyków przeświadczeń rozstrzygających, na czym polega czynność poznawania przeszłości i jakiego rodzaju prawomocność jej przysługuje.

Przesłanki aksjologiczne wiedzy historycznej widziane z perspektywy historii historiografii to interweniujące w badania przeszłości elementy systemu wartości historyka. Przekonania aksjologiczne decydują o tym, jaką wagę historyk nadaje napotykanym przez siebie zjawiskom historycznym (ekonomicznym, politycznym, sprawstwu jednostkowemu bądź kolektywnemu itp.), oraz odgrywają rolę kryteriów wyboru jego ontologicznych i metodologicznych, tj. dotyczących ideału nauki, przeświadczeń. Oprócz wpływu wartości teoretycznych (dotyczących przeszłości i jej historiograficznego poznawania), historia historiografii akcentuje również udział wartości politycznych, etycznych i estetycznych w kształtowaniu tekstu historiograficznego. Historyk historiografii analizując jej podstawę aksjologiczną, zada np. następujące pytania: (1) o znaczenie wartości, jaką jest dążenie do prawdy w nadawaniu kształtu określonym postaciom badań historycznych; (2) o kontrowersję aksjologiczną (ontologiczną zarazem) dotyczącą tego, jakiego rodzaju zjawiska historyczne mają znaczenie podstawowe w ukazywaniu przeszłości, czy są nimi np. zjawiska należące do historii politycznej, państwowej i narodowej (etnicznej), czy raczej zjawiska mieszczące się na płaszczyznach społecznych, kulturowych bądź gospodarczych aspektów rzeczywistości minionej; (3) o kontrowersję aksjologiczną (epistemologiczną zarazem), dotyczącą wartości różnych ideałów nauki, wskazującą na opozycję między historykami czyniącymi z empiryzmu główną wartość teoretyczną a tymi badaczami, którzy uznają za niezbędne prowadzenie badań nad przeszłością na podstawie świadomości i celowo wprowadzanych przesłanek (pojęcia) teoretycznych.

Wskazane przykładowe pytania historii historiografii dotyczące ontologicznych, epistemologicznych i aksjologicznych założeń dyskursu historiograficznego pełnią przede wszystkim funkcję celów badawczych kierujących postępowaniem historyka historiografii, postępującego według założeń analizowanego obecnie modelu uprawiania historii historiografii. W praktyce są one uzupełniane o pytania robocze, bezpośrednio stawiane tekstowi historiograficznemu. Pytania takie dotyczą bądź (1) problemów stawianych przez historyka i sposobów ich badawczego „rozwiązywania”, (2) języka wypowiedzi historiograficznej lub (3) reguł nadawania wypowiedzi historiograficznej racjonalności (utożsamianej z historiograficzną zrozumiałością i zasadnością). **Problemy** stawiane przez historiografię sytuują się w szerszym polu tematycznym, tj. w granicach określonego fragmentu całości rzeczywistości historycznej, uważanego przez historyka za istotny w trakcie poszukiwań mających na celu wypracowanie zamierzonej przez historyka reprezentacji przeszłości. Analiza pola tematycznego reprezentacji historiograficznej zbliża historyka historiografii do odpowiedzi na pytania o ontologiczne założenia badanej wiedzy historycznej. Odnoszą się one, jak wspomniałem, do fundamentalnych własności świata historycznego i jego podmiotów sprawczych.

Obok problemów i tematów historyk historiografii analizuje kluczowe **kategorie** (pojęcia, słowa), którymi operuje studiowana przezeń historiografia. Kategorie te

zależą mniej lub bardziej bezpośrednio od ontologicznych, teoriopoznawczych i historiograficznych (naukowych) przeświadczeń historyka. Kategorie inspirują śledzenie historycznego przejawiania się problematyki historiograficznej. Do fundamentalnych kategorii historycy odwołują się również, poszukując historiograficznych wyjaśnień analizowanych fragmentów (aspektów) przeszłości. Analizując kategorie języka wypowiedzi i zachodzące między nimi relacje (np. sprzeczności, ewentualne koherencje lub inne konstelacje), historia historiografii ujawnia własności pola tematycznego wiedzy historycznej, a pośrednio również fundamentalne założenia dyskursu historiograficznego.

Reguły wyznaczające prawomocne to znaczy historiograficznie racjonalne sposoby poznawczego ujmowania i prezentowania przeszłości, prowadzenia argumentacji i budowy wypowiedzi historiograficznej możemy w analogii do gramatyki ontologicznej wypowiedzi, na którą składają się przeświadczenia ontologiczne historyków, nazwać gramatyką lub modelem racjonalności wypowiedzi historiograficznej. Określone rozumienia świata historycznego (jego gramatyka ontologiczna) decyduje o sposobie poznawczego ujmowania przeszłości (poprzez interpretowanie przyczyn, uwarunkowań, funkcji zjawisk historycznych), a one z kolei określają reguły narracyjnego (tekstualnego) porządkowania wypowiedzi o przeszłości. W pewnej mierze możemy utożsamić owe reguły racjonalności z regułami metodologicznymi obowiązującymi (respektowanymi) w określonej tradycji badań historiograficznych.

Historia historiografii jako historiografia historyczności

Przedstawiony wyżej drugi model uprawiania badań z zakresu historii historiografii, którego istotą jest kooperacja historii historiografii z refleksją mieszczącą się w zakresie metodologii historii, obecnie zdaje się ulegać rozpadowi z powodu dotkliwego, lecz ożywczego i – przynajmniej przeze mnie – oczekiwanego kryzysu, jaki współcześnie przechodzi refleksja metodologiczna. Kryzys (wraz ze stwarzanymi przezeń szansami) jest głęboki, gdyż dotyczy istotowych rozstrzygnięć, jakie składają się na tożsamość tej ostatniej dyscypliny badawczej. W badaniach metodologicznych rozumianych według ich projektu wypracowanego przez Jerzego Topolskiego dominowała problematyka sygnalizowana za pomocą wyrażen „metodologia pragmatyczna” i „metodologia apragmatyczna”. W pierwszej z nich chodziło o ustalanie procedur stosowanych przez historyków podczas wytwarzania wiedzy o przeszłości, w drugiej o badanie tekstów historiograficznych będących rezultatami badań historycznych. Metodologia historii w ostatnich kilku dziesięcioleciach stopniowo wyzbywała się nastawienia normatywnego, jakie możemy zauważyć jeszcze w *Metodologii historii* Topolskiego w postaci retoryki wskazującej, że książka ta wpisuje się w walkę o kształt poznania historycznego. Metodologia

historii jako dyscyplina badawcza przeszła na pozycje poznania opisowego, które chciałoby ustalić, w jaki sposób prowadzi się badania historyczne oraz jakie cechy mają ich wytwory (wiedza historyczna, teksty historiograficzne).

Obecnie badacze wciąż identyfikujący swoją tożsamość badawczą w odniesieniu do tradycji studiów z zakresu metodologii historii w rozumieniu Topolskiego coraz częściej określają swoją własną problematykę badawczą nieco inaczej niż na podstawie modelu badań, który na plan pierwszy wysuwa problem metody, sugerujący związek problematyki metodologicznej z metodyką badań historycznych. Coraz częściej metodologowie określają swoje badania za pomocą wyrażenia „teoria historii”, które stosowane jest wymiennie z „metodologią historii” i stopniowo zastępuje to ostatnie wyrażenie. Przejście od metodologii do teorii jako hasła sygnalizującego pole badawcze nie wynika z tego, że badania metodologiczne stały się w jakimś sensie bardziej teoretyczne niż w czasach Topolskiego i jego bezpośrednich uczniów. Motywowane jest raczej negatywnie, w tym sensie, że wynika z poczucia badaczy lokujących się w obrębie badań metodologicznych, że ich pole badawcze w mniejszym niż niegdyś stopniu dotyczy metod, a w większym np. wartości, doświadczenia i doświadczenia historii, relacji między pamięcią i historiografią, uwikłań etycznych i politycznych wiedzy historycznej, wielorakich funkcji wiedzy historycznej w przestrzeni społecznej. Słowem, dzisiaj bardziej chodzi o to, jak wiedza historyczna wpisuje się, jak funkcjonuje w kulturze, cywilizacji czy społeczeństwie, a nie nade wszystko o to, jak reprezentacje historiograficzne powstają, jakie czynniki interweniują w ich wytwarzanie. Teoria historii nie skupia się już wyłącznie na nauce historycznej jako takiej, badając jej wymiar metodologiczny, a staje się spojrzeniem o wiele szerszym, w którym wiedza historiograficzna jest rozpatrywana jako zarazem symptom przemian społecznych, jak czynnik je kształtujący⁵.

Przykładem takiej przemiany pola problemowego może być sposób, w jaki w najnowszym podręczniku do metodologii historii została przez piszącego te słowa zdefiniowana narracja historyczna. W myśl zaproponowanej tam definicji narracja historyczna:

jest [...] opartą na (1) rezultatach historiograficznej pracy badawczej (zmierzającej do ustalenia określonego zbioru zdań o faktach źródłowych i historiograficznych) oraz na (2) diagnozie teraźniejszości, a także na (3) refleksji historyka nad wyzwaniem przyszłości, syntetyczną wypowiedzią o formie nadającej się do śledzenia (4) intrygi, zapisywanej z (5) retrospektywnego punktu widzenia, pełniącą (6) funkcję orientowania jednostek sprawczych historii w ich działaniach, w których rozstrzyga się kwestia (7) ciągłości i nieciągłości historii. Narracja historyczna jest zatem poruszającym się na poziomie pewnej ogólności poznaniem strategicznym⁶.

⁵ Por. artykuły zebrane w tomie 54 (2024) rocznika „Historyka. Studia Metodologiczne” w dziale *Metodologia historii: wyzwania i możliwości* (w druku).

⁶ *Wprowadzenie do metodologii historii*, red. E. Domańska, J. Pomorski, Warszawa 2022, s. 301 (zob. rozdz. *Narracja historyczna*).

Przytoczona definicja umieszcza narrację historyczną w obrębie szeroko pojmowanych praktyk społecznych, akcentuje odniesienia poznania historiograficznego do wszystkich stref czasu, nie tylko do przeszłości, lecz również do teraźniejszości i przyszłości, zakłada powiązanie za pomocą schematu koła hermeneutycznego narracji historiograficznych z narracjami pamięci. Niektóre z wypunktowanych w definicji cech narracji historycznej bezpośrednio wiążą się z pytaniami metodologii pragmatycznej i apragmatycznej. Jednak problematyka funkcjonalnego rozumienia narracji, wyrażona za pomocą zapożyczonego od Jörna Rüsen'a pojęcia „orientowanie” jednostek sprawczych w ich działaniach, wykracza poza metodologię w kierunku teorii historii, śledzącej mechanizmy generowania dziejów (realnej historii) przez jej podmioty sprawcze orientowane przez narracje historyczne interferujące z przekazami pamięci indywidualnej i społecznej. Dla dzisiejszych metodologów pytania tradycji metodologii historii pozostają ważne i interesujące, ale jako jeden z aspektów refleksji szerszej, obejmującej doświadczanie historii jako takie, doznawane przez podmioty sprawcze historii, generujące kształt ich przyszłości na podstawie uwarunkowań, jakie zostały wygenerowane w czasie w stosunku do nich minionym.

Naszkicowane wyżej przemiany w metodologii historii będące symptomem przekształceń we współczesnej refleksji humanistycznej w ogóle, osadzającej swoją naukowość w szerszym kontekście zaangażowania w kształtowanie życia społecznego, mogą być i jak się wydaje są inspirujące dla aktualnych kształtów dyskursu historii historiografii. Paradoksalnie, efektem sygnalizowanych inspiracji może okazać się umocnienie aspektu historiograficzności dyskursu historii historiografii, to mianowicie, że odnajduje on swoją tożsamość jako dyskurs o sprawach ludzkich, a nie tylko jako autonomiczny (w określonej mierze) dyskurs o historiograficznych reprezentacjach spraw ludzkich. Podobnie jak metodologia historii historia historiografii przekształca się dzisiaj w (mającą swoje strategie badawcze) historiografię *tout court*.

Moglibyśmy przykładowo wskazać na następujące pola badawcze akcentujące historiograficzność historii historiografii, ukazujące się dzięki przeniesieniu jej uwagi badawczej – poprzez dyskurs historiografii, to znaczy dzięki mediacji historiograficznych reprezentacji przeszłości – niejako ponownie na realnie toczącą się historię w jej wymiarach przeszłości, teraźniejszości i przyszłości:

(1) ze względu na przeszłość historia historiografii posiada zdolność utrzymywania wypracowanej przez dziesięciolecia jej rozwoju roli dyskursu rozpatrującego krytycznie (to znaczy osądzającego na podstawie swoistych dla siebie kryteriów) historiograficzne reprezentacje przeszłości. Pisząc o swoistych dla historii historiografii kryteriach osądu narracji historiograficznych, mam np. na myśli takie kryteria jak spójność narracji historycznej, kluczowe dla niej pojęcia (kategorie) zależne od przesłanek teoretycznych pracy badawczej autora (również autora w sensie społecznym, tj. historiograficznego środowiska badawczego), ocenianej

narracji historycznej, zgodność lub rozmiłanie się badanej krytycznie narracji historycznej z systemem wartości reprezentowanym przez historyka historiografii⁷. Badanie tego rodzaju wykracza poza model historii historiografii jako selektywnej rekonstrukcji najważniejszych składowych analizowanego dorobku historiografii w kierunku wypowiedzania się przez historyka historiografii na temat przeszłości jako takiej (wypowiedzania się pośredniego, to znaczy poprzez krytyczną analizę historiografii dotyczącej owej przeszłości) z różnych punktów widzenia, w tym z punktu widzenia zewnętrznego wobec analizowanej historiografii, gdyż osadzonego w systemie teoretycznych i aksjologicznych przekonań historyka historiografii;

(2) ze względu na terażniejszość historia historiografii posiada zdolność do przekształcania się w historię terażniejszości czy historię interpretującą genezę terażniejszości wówczas, gdy bada narracje historiograficzne, akcentując ich rolę w procesie historycznego generowania terażniejszości życia społecznego lub zastanawiając się nad rolą, jaką określone narracje historiograficzne odgrywają w przemianach historycznych układających się w aktualną terażniejszość historyczną;

(3) ze względu na przyszłość historia historiografii posiada zdolność do przekształcania się w antycypacyjną historiografię przyszłości wówczas, gdy tym, co ją interesuje, jest nieukształtowana jeszcze, to znaczy wciąż nieaktualna i nieokreślona przyszłość „poznawana” pośrednio, tj. poprzez analizę potencjału kształtowania przyszłości przez określone narracje, reprezentacje, kierunki, szkoły badań historiograficznych. Każda historiografia – akcentuje ten fakt przytoczona wyżej definicja narracji historycznej, określająca ją poznaniem strategicznym – jest jednocześnie poznaniem przeszłości i projektem przyszłości, zatem nieuchronnym zadaniem historii historiografii staje się (krytyczne) rozpatrywanie, jakim jest ona projektem i jakiej przyszłości.

Wskazane kierunki przekształceń historii historiografii – (1) od modelu refleksji nad historiografią będącej immanentną składową poznania przeszłości, (2) poprzez model historii historiografii rozumianej jako autonomiczna dyscyplina badawcza kooperująca z metodologią historii, (3) po historię historiografii rozumianą jako pośrednia historyczna refleksja nad historycznością człowieka – nakreśliłem w sposób wysoce skondensowany i szkicowy. Takie ich ujęcie wydaje się jednakże wystarczające dla ukazania podstawowej tendencji przemian jednego modelu w kolejny, jaką jest stawanie się w coraz większym stopniu przez historię historiografii formą poznania historiograficznego, swoiście (poprzez studium historiografii) odnoszącego się do rzeczywistej historii rozpatrywanej we wszystkich

⁷ Por. R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, Łódź 2020; M. Bugajewski, *Wdzięczność i ostrzeżenie? Rozważanie metodologiczne o nowej próbie bilansu historiografii PRL, „Porównania”* 2021, nr 2(29), s. 469–482. Prof. Stobiecki w ten sposób wyraża cel swojego studium historiografii epoki PRL: „Kluczowego znaczenia nabiera tu pytanie: w jaki sposób chcemy «rozliczać» się z dziedzictwem PRL-owskiej historiografii? Jakie formuły i konwencje powinny nam towarzyszyć? Sądzę, że powinna nam być bliska perspektywa rozumiejąca”; tenże, dz. cyt., s. 18.

jej wymiarach temporalnych. Jestem przekonany, że moje ujęcie czytelnie konweniuje z refleksją Violetty Julkowskiej zamieszczoną w niniejszym tomie na temat współczesnych losów historii historiografii. W eseju o mediacyjnej roli historii historiografii Autorka napisała:

Historyk historiografii nade wszystko uruchamia podczas analizy i interpretacji dzieł historycznych cenione przez siebie konteksty współczesnej humanistyki, które – jak wierzy – umożliwiają *ex post* rozumienie i problematyzację dzieł historycznych. I właśnie w ten sposób historyk historiografii, jako refleksyjny czytelnik zarazem przeszłości i współczesności, obejmuje swoim spojrzeniem możliwie najszerszy horyzont pisarstwa historycznego i zawartego w nim doświadczenia przeszłości. Historyk historiografii dzięki unikatowym kompetencjom nabywanym w drodze lektury i metarefleksji prowadzonej wokół historiografii, w szerokim kontekście kultury historycznej, jest historycznie, krytycznie i kulturowo przygotowany do misji mediacyjnego włączenia przeszłości do współczesności⁸.

Trzeci rodzaj historii historiografii, który wyróżniłem i afirmuję w niniejszym szkicu, określając go historią historiografii jako historiografią historyczności, wydaje mi się właśnie takim badawczym dokonaniem „refleksyjnego czytelnika” obejmującego spojrzeniem „zarazem przeszłość i współczesność” (a także na ile to możliwe przyszłość), a tym samym dokonującego interpretacyjnego łączenia szerokich horyzontów, w których w realnej historii rozwija się historyczność człowieka.

Bibliografia

- M. Bugajewski, *Jak jest to, co było? O ontologii historii Krzysztofa Zamorskiego*, w: *Dom Otwarty / Dom Zamknięty II. Pogranicza wobec różnicy*, red. I. Skórzyńska, Poznań 2014, s. 15–24
- M. Bugajewski, *Nieobecność i obietnica. Antropologia pamięci Bogumiła Jewsiewickiego*, w: B. Jewsiewicki, *Praca pamięci i historii. Studia z antropologii historycznej pamięci*, red. I. Skórzyńska, M. Forycki, M. Bugajewski, Poznań 2016, s. 19–23
- M. Bugajewski, *Wdzięczność i ostrzeżenie? Rozważanie metodologiczne o nowej próbie bilansu historiografii PRL*, „Porównania” 2021, nr 2(29), s. 469–482
- J.J. Jadacki, *Spór o granice poznania*, Warszawa 1985
- B. Jewsiewicki, *Praca pamięci i historii. Studia z antropologii historycznej pamięci*, red. I. Skórzyńska, M. Forycki, M. Bugajewski, Poznań 2016
- V. Julkowska, *O mediacyjnej misji historii historiografii*, w tym tomie „Klio Polska”, s.
- G. Labuda, *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze” 1, 1957, s. 3–52
- R. Koselleck, „*Przestrzeń doświadczenia*” i „*horyzont oczekiwań*” – dwie kategorie historyczne, w: tenże, *Semantyka historyczna*, wybór i oprac. H. Orłowski, tłum. W. Kunicki, Poznań 2001, s. 359–388
- B. Kürbis, *Metody źródłoznawcze wczoraj i dziś*, w: tenże, *Cztery eseje o źródłoznawstwie, wstęp i dobór tekstów R. Witkowskiego*, Poznań 2007, s. 104–119

⁸ V. Julkowska, *O mediacyjnej misji historii historiografii* w niniejszym tomie, s. 207–213.

- P. Ricoeur, *Temps et récit*, t. 3, Paris 1985
- B. Skarga, *Granice historyczności*, Warszawa 1989
- M. Solarska, M. Bugajewski, *Doświadczenie przeszłości. Poznanie historyczne wobec pluralizmu czasu historycznego*, Poznań 2018
- R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, Łódź 2020
- J. Topolski, *Czas w przekazie historycznym i metodologiczne koncepcje historii*, w: *Metodologiczne problemy narracji historycznej*, red. J. Pomorski, Lublin 1990, s. 63–74
- J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996
- J. Topolski, *A Non-Postmodernist Analysis of Historical Narratives*, w: *Historiography Between Modernism and Postmodernism. Contributions to the Methodology of the Historical Research*, red. J. Topolski, Amsterdam–Atlanta 1994, s. 9–86
- Wprowadzenie do metodologii historii*, red. E. Domańska, J. Pomorski, Warszawa 2022
- G. Zalejko, *Marksistowski paradygmat badań historycznych. Powojenna historiografia ZSRR o powstawaniu kapitalizmu*, Toruń 1993
- K. Zamorski, *Dziwna rzeczywistość. Wprowadzenie do ontologii historii*, Kraków 2008

Past – Autonomy – Historicity. The Three Models of Historiographical Reflection on Historiography

In this article, I discuss three models of research within the field of historiography. The first one is inherent to historical study. It involves a critical examination of past achievements in historiography that pertain to specific aspects of the past that are of interest to a historian (for example, the seventeenth century). This type of research does not yet qualify as an independent (sub)discipline of study. The second model examines historiographical discourse in the aspect of the structures within the so-called world represented within this discourse. This approach focuses on identifying the issues discussed and the interpretative models employed, and through these, on uncovering the ontological, epistemological, and axiological assumptions underlying a particular historiographical discourse. This type of history of historiography closely cooperates with methodological research on historical cognition, highlighting its methods and types of ontological, epistemological, and axiological assumptions. The third type of history of historiography – defined in the article as the historiography of historicity – is associated with a contemporary shift in the understanding of historical cognition: moving from methodological problems to experiencing history across all temporal dimensions. Societies experience their past, present, and, in anticipation, their future, and one of the discourses articulating this experience is the historiography produced by these societies. In this third sense I have distinguished, the history of historiography examines historiography in its relation to the social attitude towards time and, thus, its relation to the historicity of society. The history of historiography, therefore, becomes – once again – the historiography tout court of an era and its (historiographical) discourse.

Maciej Bugajewski – dr hab., prof. UAM, pracuje na Wydziale Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania badawcze: metodologia historii, historia historiografii, teoretyczne problem pamięci historycznej. Wybrane publikacje: *Brzemień przeszłości. Zło jako przedmiot interpretacji historycznej* (2009); *Historiografia i czas. Paula Ricoeura teoria poznania historycznego* (2002); *Czy przeszłość powinna być inna? Studia z teorii i historii historiografii* (2008; red.); (z M. Solarską) *Współczesna francuska historia kobiet. Dokonania – perspektywy – krytyka* (2009);

„Sensus Historiae” 2011, nr 4 i 2012, nr 1 (red. z I. Skórzyńską); „Rocznik Antropologii Historii” 2013, nr 1(4): *O reprezentacji* (red. z V. Julkowską); dwóch tomów czasopisma „Teoria@Historia” na temat historii historiografii: 1, 2017, nr 3: *O historii historiografii cz. 1* oraz 2, 2017, nr 4: *O historii historiografii cz. 2* (red. z V. Julkowską i M. Solarską); *Historyczna wspólnota słowa. Rozważanie z teorii* (2018); (z M. Solarską) *Experiencing the Past. Historical Cognition Toward Pluralism of Time* (2019; tłum. A. Topolska). E-mail: maciej.bugajewski@amu.edu.pl